

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:

GÜZEL, F. (2021). Türkçede 'Sağ' Kelimesi ve Türevleri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25 (1) , 99-111.

Türkçede 'Sağ' Kelimesi ve Türevleri

Ferdi GÜZEL (*)

Öz: “Kuş pisliği” anlamını taşıyan sağ kelimesi ilk defa Karahanlı Türkçesinde görülmektedir. Tarihi ve çağdaş lehçelerde birkaç türevi de bulunan bu kelime zaman içinde unutulmuş, çağdaş lehçelerin büyük bir kısmında varlığını koruyamamıştır. Türkçede bu kelime ve türevleri tarihi süreç içinde anlam genişlemesi ile “hayvan gübresi, kir, pislik, çöp, süprüntü” vb. anlamlar da kazanmıştır. Sağ kelimesinin türevlerinden biri olan ve sadece Türkiye Türkçesi ağzlarında tespit edilen sağra kelimesi Türkçede nadir bir yapı olan +rA (< +Xr +A) ile türemiştir. Sağra kelimesinin yapısının aydınlatılması, yapısı hakkında kesin bir hüküm verilemeyen çöpre kelimesinin anlaşılmasına da katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: sağ, sağra, +rA eki

The Word 'Sağ' and Its Derivatives in Turkic

Abstract: The sağ word which means “bird droppings” is seen for the first time in Karakhanid Turkish. This word, which has several variants in historical and contemporary dialects, has been forgotten in time and has not been able to maintain its existence in most of the contemporary dialects. In Turkish, these words and their derivatives in the historical process with the expansion of meaning “animal manure, dirt, dirt, garbage, trash” and so on meanings have also gained. One of the derivatives of the sağ word and not just in Turkish dialects of Turkish that has been identified sağra is derived with +rA (< +Xr +A) which a rare structure. The clarification of the structure of the word sağra will also contribute to the understanding of the çöpre word which cannot be given a definitive judgment on its structure.

Keywords: sağ, sağra, +rA appendix

Makale Geliş Tarihi: 21.01.2020

Makale Kabul Tarihi: 22.03.2021

I.Giriş

İlk kez Karahanlı Türkçesinde görülen sağ “kuş pisliği” kelimesi zaman içinde unutulmuş, çağdaş lehçelerin büyük bir kısmında varlığını koruyamamıştır. Türkçede bu kelime ve türevleri tarihi süreç içinde anlam genişlemesi ile “hayvan gübresi, kir, pislik, çöp, süprüntü” vb. anlamlar da kazanmıştır.

Etimolojik çalışmalarda kelime, Moğolca sağa- “hayvan pislemek” ve sağasun “hayvan pisliği, gübre” (Lessing, 2003: 672) ile eşleştirilmektedir (Räsänen, 1969: 401, Levitskaya vd., 2003: 208, Starostin vd., 2003: 1210, Eren, 1999: 356). Eşleme ilk defa Ramstedt tarafından yapılmıştır (1935: 313).

*) Dr.Öğr.Üyesi Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (e-posta: ferdiguzel@bayburt.edu.tr) ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-5601-5661

II. Saḡ

Kelime, ilk kez *DLT*'de geçmektedir. Kaşgarlı, kelimeye “kuş pisliḡi” anlamını vermiş, “kuş saḡı¹ ‘kuş pisliḡi’ demektir” açıklamasını yapmıştır (Atalay, 1985c: 357). Sonraki dönemlerde çeşitli ses deḡişimleri ile farklı biçimleri de görülen *saḡ*, tarihî lehçelerden sadece Çağatay Türkçesi ve Tarihî Türkiye Türkçesi (TTT) metinlerinde tespit edilmiştir.

Çağatay Türkçesinde kelime aynı anlamda *sank* ve *saḡ* biçimlerinde görülmektedir (Şeyh Süleyman Efendi, 1298: 183, P. de Courteille, 1870: 343, Kargı Ölmez, 1993: 531, Rahimi, 2019: 778). Nevayî'nin *Mahbûbü'l Kulûb* adlı eserinde kelime şu cümlede kullanılmıştır: “İtelgüğe toḡdarınıḡ küçi yitmese saḡı bile anı bulḡar.”² (Kargı Ölmez, 1993: 294). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde kelime “kuş tersi, kuş pisliḡi, saḡı” şeklinde açıklandıktan sonra tanık olarak *Mahbûbü'l Kulûb*'den alınan - yukarıda vermiş olduğumuz- cümle gösterilmiştir (Rahimi, 2019: 778).

TTT'de, diḡer tarihî lehçelere nazaran daha canlı olan *saḡ*, bu dönemde yazılmış olan bazı sözlüklerde yer almaktadır. *Tarama Sözlüğü*'nden edindiğimiz bilgiye göre 16. yüzyılda Hasan bin Hüseyin İmadüddin tarafından kaleme alınan *Şâmilü'l-Lûḡa* adlı Farsçadan Türkçeye sözlükte *trḡâl* kelimesi için “kuş saḡı” çevirisi yapılmıştır. Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katî*'de *esphûl* maddesini açıklarken *saḡ* kelimesini kullanmıştır: “*Kuş tersi, fazla-i mürg mânasınadır, kuş saḡı derler.*” (TS: 2754).

Kelime, *Seyahatname*'de de karşımıza çıkmaktadır (Dankoff, 2004: 236). Evliyâ Çelebi'nin Abdâl Hân'ı anlattığı bölümde *saḡ*, şöyle geçer:

Ve hân mezkûr bâzların hastalıḡın bilmede gûyâ Menûçeḡr idi. Kiminin karnın yarup içinden kirecin çıkarır, kiminin san[g]ın çıkarup kursaḡın {yarup} yine diküp bi-emri Hudâ a'lâ sıhhat bulup ol murg-ı zeyrek şikâr alur... (Evliyâ Çelebi, 2011a: 74, 228a).

Temel anlamı “kuş pisliḡi” olduğu için *saḡ* kelimesi, kuşlar üzerine yazılmış kitaplarda, özellikle de bâznâmelerde görülmektedir. 17. yüzyılda kaleme alınmış olan *Kitâb-ı Bâz-nâme-i Pâdişâhî*'de birçok yerde geçmektedir (Ergüzel, 2009: 216).

İndî Bâz-nâmesi'nde *şank*³ biçimine tesadüf edilmektedir (Isparta 2002, 31a/15). İndî, baḡırsaklarında kurt olan doğanı tedavi etmek için kullanılacak yöntemler arasında nar suyuna doğranmış ve bu suda bir süre bekletilmiş etin iyice acıkmış olan doğana yedirilmesini saymaktadır. Nar suyunda bekletilmiş et, doğanın baḡırsaklarındaki kurdu kıracak ve bu kurtlar, doğanın sanki (dışkısı) ile dışarı atılacaktır:

¹ Clauson *DLT*'deki Arapça karşılıḡından yola çıkarak bu tamlamadaki *saḡ* kelimesinin “ökse otu” anlamında kullanılmış olabileceğini belirtmiştir (1972: 831).

² *İtelgü* “çakırdoğan kuşu” (Rahimi, 2019: 33), *toḡdarı* “doğan gibi avcı hayvanlar kullanılarak avlanan ve kendisini savunmak için onların üzerine pisliḡini atan bir kuş, bir tür toy kuşu” (Rahimi, 2019: 614).

³ Isparta, kelimeyi soru işareti ile *şank* biçiminde okumuş ve anlamlandıramamıştır (2002: 47, 106).

Enār içinde dahı cümle ol et

Dura anuḡ içinde yarı sā'at

Ṭoḡan ise öḡüye vü ola aç

Aç olup yir doprak ete ola muhtāç

Yidür kāmīl ol etden sen ṭoḡanı

Kırar kurdı sürer şankıla anı (31a/13-15).

Redhouse'dan, Osmanlı Türkçesinde kelimenin *sankı* ve *saḡı* varyantlarının bulunduğunu öğreniyoruz: *saḡı* "the excrement of birds" (1987: 1158), *sankı*~ *sankı* "dung of a bird" (1987: 1032). Sonraki çalışmalarda Redhouse'daki veriler tekrarlanmıştır (Radloff, 1911: 264, 302, Räsänen, 1969: 401, Şemsettin Sami, 1995: 808, 813). Eren'in de daha önce vurguladığı gibi *saḡı* ile *sankı* arasındaki bağ, ses yönünden açıklanmaya muhtaçtır (1999: 356). *Saḡı* ve *sankı*~ *sankı* kelimelerinin sonunda yer alan unsur için iki ihtimal akla gelmektedir. Bu kelimelerin sonunda 3. teklik şahıs iyelik ekinin olduğu düşünülebilir. Kelime genellikle *kuş saḡı* tamlaması içinde kullanılmaktadır. "Kuş" tamlayanının düşmesi sonucu 3. teklik şahıs iyelik eki, kelimenin bünyesine aitmiş gibi kabul edilip yaygınlaşmış olabilir. İkinci bir ihtimal ise kelimenin sonunda Türkçede nadir görülen +X (bk. Güzel, 2019: 161-164) isimden isim yapma ekinin bulunmasıdır. Daha çok yansıma kelimelere getirilen ve pekiştirme, genişletme işlevi taşıyan bu ek (Zülfikar, 1995: 102-103), TT ağızlarında birçok kelimedede yer almaktadır: *çiḡi* "çiḡ, pişmemiş" (DS: 1207); *çöpü* "yün temizlendikten sonra geriye kalan kısım" (DS: 1290); *katkatı* "katmerli" (DS: 2684); *kipi* "uygun, tıpatıp gelen" (DS: 2873), *özü* "arkadaş; cana yakın" (DS: 3373)...

Çağdaş lehçelerin bir kısmında kelimenin türevleri vardır fakat kelime kök haliyle sadece Kırgız Türkçesinde korunmuştur:⁴ *zanḡ II* "gait" (Yudahin, 1988: 804). Bazı bilim adamları, Kırgız Türkçesindeki *bok sak* "çör çöp, döküntü" (Yudahin, 1988: 629) ikilemesinde yer alan *sak*'ı bu kelimenin varyantı kabul etmiştir (Levitskaya vd., 2003: 208, Tenişev vd., 2001: 150).

⁴ Yak. *sāx* "çöp, gübre" ile Tel. *saḡ* "reçine" kelimesinin üzerinde durduğumuz *saḡ* ile aynı kelime olup olmadığı kesin belli değildir. Pekarskiy, Yak. *sāx* kelimesini Osmanlı Türkçesindeki *saḡı* ile eşleştirmiş (1959: 2134), *Leksika* yazarları da bu kelimeyi *saḡ* "kuş pisliği" maddesinde soru işareti ile vermişlerdir (Tenişev vd., 2001: 150). Eğer başka bir Türk lehçesinden alıntı değilse, Yakutçanın ses bilgisi kurallarına göre *saḡ* kelimesinin Yakutçada *sāx* biçiminde yer alması mümkün görünmemektedir. Yakutçadaki bu kelime Krh. *yak* ~ *yuk* "kap, çanak bulaşığı" (Clauson, 1972: 895) kelimesinden geliyor olabilir. *Yuk*, çağdaş Türk lehçelerinin bir kısmında "reçine" anlamını da taşımaktadır (Starostin vd., 2003: 1022, Räsänen, 1969: 119). Räsänen, Tel. *saḡ* "reçine" (Radloff, 1911: 286) kelimesine, "kuş pisliği" anlamına gelen *saḡ* ile aynı maddede soru işareti ile yer vermiştir (1969: 401). *Saḡız* da Teleütçede aynı anlama gelmektedir (Sırkaşeva ve Kuçigaşeva, 2000: 95).

TT yazı dilinde bulunmayan kelime, TT ağızlarında varlığını korumaktadır. Kelimenin *san* biçimi Kayseri’de (Koşay ve Işıttan, 1932: 327), *sangı* biçimi Burdur’da (DS: 3535) “kuş pisliği” anlamı ile tespit edilmiştir. *Söz Derleme Dergisi*’nde *sangı*, aynı anlam ile Bursa-Adırnaz’dan kaydedilmiş görünmektedir (TDK, 1942: 1189). *San~ san*, Kayseri’de “kir, pislik” anlamını da taşımaktadır (DS: 4669). *Anadilden Derlemeler*’in yazarları Kayseri’den *sanj* kelimesinin tevriyeli kullanıldığı şu sözü derlemişlerdir: “Bizde bize biz derler, bizde sana bok derler.” (Koşay ve Işıttan, 1932: 327).

TT ağızlarında *san*, *sanj*, *sanğ* biçimlerinde kaydedilmiş “kulak kiri, diş kiri” anlamını taşıyan kelimelerin üzerinde durduğumuz kelime ile aynı olup olmadığı çözülmesi gereken bir problem olarak durmaktadır. Adana’da “kulak kiri; diş kiri, diş üstündeki sarı leke” (DS: 3537), Mersin’de ve Doğu Rodop’ta “kulak kiri” (DS: 4669, Mollova, 2003: 325) anlamını taşıyan *sanj* (*san~ sanğ*) muhtemelen ET *sakız* “kulak kiri” (Clouston, 1972: 817) ile aynı aileden gelmektedir. Teleüt Türkçesinde “reçine” anlamındaki *sanj* (Räsänen, 1969: 401) ve TT ağızlarında yapışkanlık ifade eden *sak* kelimeleri [bk. TTA. *sak sak* “yapışkan, bal vb. şeylerin bulaşığı” (DS: 3520, Uyguç, 2006: 278), *saksak* “bitkilerde oluşan sakız” (Tor, 2004: 311)] bu görüşü destekleyen veriler olarak ele alınabilir. Ayrıca krş. Krh. *sakız* “elbiseye bulaşan meyve suyu veya hurma pekmezi gibi nesnelere” (Atalay, 1985a: 365), Krh. *sağız toprak* “yapışkan toprak” (Atalay, 1985a: 365).

Manisa’da “tortu” (DS: 3567), Zonguldak’ta “toz”, İstanbul’da “su akıntısının getirdiği kum”, Amasya, Mersin ve Muğla’da “pas”, Mersin’de “küf”, Bilecik’te “ekinlere dadanan bir çeşit böcek”, Antalya’da “kimi ağaçların yapraklarında görülen içi boş siyah kabarcıklar” (DS: 3534), Gaziantep, Hatay ve Mersin’de “bağ ve meyvelere zarar veren külleme hastalığı” (DS: 4360), Türkiye’nin birçok yerinde “tahılların başak tutmamasına neden olan hastalık”⁵ (DS: 3534, DS: 3539, DS: 4669) anlamlarını taşıyan *san*, *sanj*, *sek*, *zenk* kelimelerinin üzerinde durduğumuz kelime ile ilgisi de açıklanmaya muhtaçtır. Farsçada *pîhâl*⁶ kelimesinin “kuş pisliği” anlamının yanı sıra “tortu, telve, çapak” vb. anlamlar da taşıması, benzer durumun başka dillerde de var olduğunu göstermekte, bu da burada ele aldığımız kelimelerin aynı kaynaktan gelmiş olabileceği görüşünü desteklemektedir.

Tietze’nin TTA’daki “kulak kiri”, “diş kiri”, “gün çalığı, bitkilerde yanık hastalığı” anlamlarını taşıyan *sanğ* ile “bir çeşit üzüm hastalığı” anlamına gelen *san*’ı, Arapça *şimh* kelimesine bağlamasının hiçbir dayanağı yoktur (1999: 119). *şimh* ile *san~ sanğ* arasında ses bakımından bir bağlantı kurmak kolay değildir. Gülensoy, TTA’daki “kulak kiri; diş

⁵ TTT’deki (TS: 3296) ve TT ağızlarındaki (DS: 3539) tanımlar aklı öncelikle *sam* “çölde esen rüzgâr, sam yeli” (< Ar. *sāmm*) kelimesini getirmektedir. Fakat TTT’de de kelimenin son sesi damaksı n’dir (TS: 3296) ve bu ad, sam yeli ile ilgili olmayan, bitkide küf, pas ve kararmaya sebebiyet veren bitki hastalıklarını da anlatmak için kullanılmaktadır.

⁶ *pîhâl* “Kuş tersi, fazla-i murg manasına. Çapak manasıdır ki göz pınarında olan çirktir. Bazılar indinde mutlaka telve ve tortuya denir. Her şeyin fazlasına denir, hayvanın olsun gerek nebatın olsun.” (Mütercim Asım Efendi, 2009: 601). krş. Far. *pîh* “Göz pınarından müçtemi çirke ve çapak manasıdır.” (Mütercim Asım Efendi, 2009: 601). Steingass’ta kelimeye “kulak kiri” anlamı da verilmiştir: *pîh* “Gum adhering to the eyelashes; ear-wax.” (1998: 263).

kiri” anlamını taşıyan *sağ*’ı, “kuş pisliği” anlamına gelen *sağ* ile aynı maddede ele almış, bu kelimelerin aynı anlamı taşıdığını belirtmiştir (2007: 730-731).

“Kuş pisliği” anlamına sahip olan *sağ* ile “bitki hastalığı” anlamına gelen *sağ* ve “reçine” anlamını taşıyan *sağ*, *sağız*, *sağız*, *sakız* aynı ailenin üyeleri olabilir. Bu kelimeler arasındaki bağlantının aydınlatılması için daha çok veriye ihtiyaç vardır.

III. Türevler

A. sağla-

Sağ kelimesinin tarihi ve çağdaş lehçelerde birçok türevi bulunmaktadır. Bu türevlerden en yaygın olanı, +IA- eki ile türetilmiş olan *sağla-* “kuş pislemek, terslemek” fiilidir. Bu fiil, Karahanlı Türkçesi döneminden başlayarak tarihi lehçelerin büyük bir kısmında görülmektedir: Krh. *sağla-* (Atalay, 1985c: 403), Har. *sağla-* (Yüce, 1993: 172), Kıp. *sanla-* (Toparlı vd., 2007: 226), TTT *sağla-* (Dankoff, 2004: 236, Ergüzel, 2009: 216).

Karahanlı Türkçesinde kelimenin -t- ettirgenlik eki ile genişlemiş biçimi olan *sağlat-*, “kuş pisletmek” anlamına gelmektedir. *DLT*’de şu cümle ile tanıklanmıştır: “*Ol kuşnu sağlattı.*” (Atalay, 1985b: 359).

Kelime *Seyahatname*’de, Çelebi’nin Kalmukları anlattığı bölümde yer almaktadır:

Ve eti aslâ pişirmezler, çiğ yerler. Böyle bir dürlü çiğ et yemeden necâsetleri aslâ kokmaz. Hemân doğan kuşu gibi beyâz evşan edüp sağlarlar. (Evliyâ Çelebi, 2011b: 323, 176a).

Sağ gibi *sağla-* da en fazla bâznâmelerde görülmektedir (bk. Ergüzel, 2009: 216). 17. yüzyılın başında Anadolu sahasında yazılmış olan *Kitâb-ı Bâz-nâme-i Pâdişâhi*’den alınan bir örnek aşağıdadır:

Dahı gözinden, burnından şu gelmek ve abavlu ve yidügi kusmak, vağıtsuz yünlerin dökmek ve yeşil sağlamak; bu dükeli delîl, şayru olacağdur. (Ergüzel, 2009: 110).

Bu fiil, çağdaş lehçeler içinde sadece Kırgız Türkçesinde s- > z- değişimi ile tespit edilmiştir: *zağda-* “*aptes bozmak, pislemek*” (*çımın zağdap ketti ‘sinek pisledi’*).” (Yudahin, 1988: 804).

Anadilden Derlemeler’de, Kayseri’den derlenmiş *san* maddesinin içinde *sanla-* fiili de geçmektedir: *sanla-* “*kuş sıçmak*” (Koşay ve Işıman, 1932: 327). Bu kaynaktaki *san* ve *sanla-* verileri DS’de yer almamaktadır.

B. sağna-

Kelimenin *sağna-* (< *sağ+a* < *sang+a* < *sağa-*) türevi, *sağla-* ile yakın anlam taşıyan bir fiildir. *Sağna-* fiilinin göçüşmeli biçimi olan bu kelimeyi Räsänen, *sağ-na-* biçiminde ayırmıştır (1969: 401).

Bu fiile TTT'de ve TT ağızlarında rastlanmaktadır. Mütercim Asım, *Kamus Tercümesi*'nde *es-selh* maddesini açıklarken bu fiile yer vermiştir: “*Tayr ve bahayime mahsustur, belki sıvık hadeslemelerine mahsustur ki Türkiide çımkırmak ve sağnamak tabir olunur. Ve insanda ishal üzere olursa bittesbih istimal olunur*”. Aynı sözlükte *el-hekk*, *el-urre* ve *el-herir* maddeleri açıklanırken de *sağna-* fiili kullanılmıştır (TS: 3241-3242).

Redhouse'da *sağna-* ve bu kelimenin -t- ettirgenlik eki ile genişlemiş şekli olan *sağnat-* yer almaktadır: *sağna-* “*for a bird to eject its watery faeces*” (1987: 1158), *sağnat-* “*to make or let a bird eject its watery faeces*” (1987: 1158).

Çanakkale'den gönderilen bir fişe göre *sağna-*, TT ağızlarında “sürgün olmak, bağırsak bozulmak” anlamını taşımaktadır (DS: 3514). Bu anlam, Mütercim Asım'ın yaptığı açıklamaya uygundur. Normalde kuşlar, hayvanlar için kullanılan bu fiil, aktarma yoluyla insanlar için de kullanılmıştır.

Bu fiilin iki ettirgenlik eki ile genişlemiş biçimi olan *sanattır-*, Çukurova bölgesinde “ava çıkacak avcının bir gün önce özel bir ameliye ile avcı kuşunu kusturup iştmesi” anlamı ile kayıt altına alınmıştır (Koşay ve Aydın, 1952: 119).

C. saḡḡı-

Saḡla- ile aynı anlamı taşıyan, *sağna-* ile benzer bir kuruluşa sahip olan *saḡḡı-* (< *saḡḡ+ı*-⁷) fiili Kazak Türkçesinde tespit edilmiştir: *saḡḡı-* “*kuşların pisliğini dışarı çıkarması*” (Ahmedoğlu vd., 1984: 234). Kazak Türkçesinde Kelimenin -t- ettirgenlik eki ile genişlemiş biçimi de görülmektedir: *saḡḡıt-* “*kuşun pislik yapması*” (Ahmedoğlu vd., 1984: 234). Aynı lehçede bu fiilden türemiş iki de isim bulunmaktadır: *saḡḡırıq* “*kuşun pisliği*”, *saḡḡuvır* “*kuşun pisleyeceği yerin etrafı*” (Ahmedoğlu vd., 1984: 234).

Başkurt Türkçesinde bu fiilin farklı bir anlamda kullanıldığı görülmektedir: *haḡkı-* “*kokmak, koku vermek*” (Özşahin, 2017: 184). Fiilin ettirgenlik eki ile genişlemiş biçimi de bulunmaktadır: *haḡkıt-* “*kokutmak, koku verdirmek*” (Özşahin, 2017: 184).

D. saḡlık

TTT'de görülen türevlerden biri de *saḡlık* (< *saḡ+lık*) kelimesidir. Başka herhangi bir yerde karşılaşmadığımız bu türev, *Kitâb-ı Bâz-nâme-i Pâdişâhî*'de iki kere geçmektedir.

Dahı kuşu görseḡ kim saḡlığı yirde yiller bil kim ḡarnında yil var (Ergüzel, 2009: 112).

⁷ Belki Kazakçada isimden fiil türeten +ḡı / +kı- (bk. Güngördü, 1998: 109) ekiyle *saḡ+ḡı-*. Fakat *saḡ* kelimesinin Çağatay Türkçesinde *saḡḡ* biçiminde de görülmesi bu ihtimali zayıflatmaktadır. *saḡḡı-* ve *sağna-* türevlerinin Moğolca *saḡa-* (Lessing, 2003: 672) biçimi ile benzerliği de göz ardı edilmemelidir.

Kaçan kim şikereye şımdadan âsîb irse, nişâni oldur kim; gündüz üzerine oturmaya ve sağlığı kesile, uçicağ katı şoluya, sağı kana bulaşmış ola ta'âm yavuz yiye. 'Îlâc oldur kim... (Ergüzel, 2009: 124).

Ergüzel, ilk örnekteki *sağlık* kelimesini “kuşun dışkısını bırakma hali” biçiminde tanımlamıştır (Ergüzel, 2009: 216). Kanaatimize göre kelime burada “kıç, makat” anlamını taşımaktadır. İkinci örnekte *sağlığı kesil-* biçiminde birleşik bir yapı olduğunu düşünen yazar, bu birleşik fiile “kabız olmak” anlamını vermiştir.

E. sağra

Sagra (< *sağ+ır+a*) türevi ise çeşitli varyantlarıyla sadece TT’de bulunmaktadır. Bu türevin *samra* varyantı “hayvan gübresi” anlamı ile ilk defa 16. yüzyılda, Mehmet Efendi tarafından yazılan *Babüsü'l-Vasıt* adlı Arapçadan Türkçeye sözlükte görülmektedir. Yazar, *sircin* maddesinin açıklamasında *samra*’yı kullanmıştır: *sircin “Tavar necisi ki ters ve samra ve gübre derler.” (TS: 3292). Samra* ve -m- sesini taşıyan diğer varyantlarda görülen -ğ- > -m- değişiminin Türkçede birçok örneği bulunmaktadır: *toğuz* > *domuz*; *koğşu* > *komşu*; *köğlek* > *gömlek*...

TT ağzlarında yaygın bir kullanıma sahip olan bu kelime, “hayvan gübresi” anlamının yanı sıra “süprüntü, çöp, balgam” gibi anlamlar da taşımaktadır. Kelimenin DS’de bulunan varyantları ve bu varyantların görüldüğü yerler aşağıdadır:

samır: Gübre. (Burdur) (DS: 3532).

samra: Gübre. (Denizli, Muğla) (DS: 3532).

samira: Gübre. (Konya) (DS: 3532).

samura: 1. Çöp yığını. (Isparta) 2. Gübre. (Isparta, Denizli, Muğla) (DS: 3533).

samra: Gübre. (Isparta, Burdur, Denizli, Çanakkale, Tokat, Antalya, Muğla) (DS: 3533, DS: 4668).

somra: Gübre, hayvan dışkısı. (Denizli) (DS: 3547, DS: 4702)

sarma: Sığır gübresi. (Burdur, İzmir, Eskişehir) (DS: 3547).

sağırā: Balgam. (Denizli) (DS: 4669).

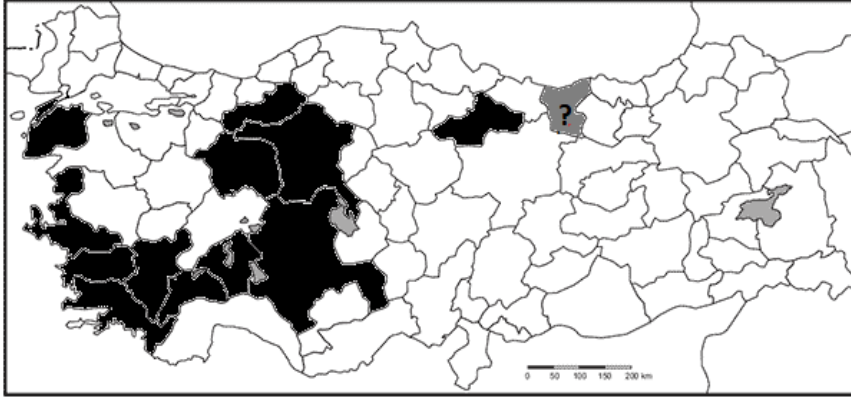
sanurra: Süprüntü, çerçöp. (Isparta) (DS: 3539).

sanra: 1. Hayvan pislği, gübre. (Bolu, Ankara) 2. Koyun memesindeki kir, pislik: *Onun sağdığı süt sanralı sanralı kokar.* (Eskişehir) (DS: 3538).

Giresun’un Görele ilçesinden derlenmiş “sulu toprak” anlamını taşıyan *sanıra* (DS: 3537) da aynı kelimenin bir varyantı olabilir.⁸

⁸ krş. T.Ta. *dere sanı “küçük bataklık”* (Mollova, 2003: 325), Krh. *sağız toprak “yapışkan toprak”* (Atalay, 1985c: 365).

Sağra ve varyantlarının TT ağızlarındaki dağılımı dikkat çekicidir, buraya ait olup olmadığına karar veremediğimiz Giresun'dan derlenmiş veri haricindeki bütün veriler Batı grubu ağızlarından derlenmiştir. Kelime Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında bulunmamaktadır.

Harita 1: *sağra* ve varyantlarının Türkiye'deki dağılımı.

Gülensoy, DS'deki *sanra* “*hayvan pisliği, gübre; koyun memesindeki kir*” kelimesini “kuş pisliği” anlamındaki *sağ* ile aynı maddede ele almış, fakat kelimenin yapısı hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (2007: 730-731). Başka etimolojik çalışmalarda *sağra* ve varyantları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Sağra kelimesindeki kökten sonra gelen +rA unsurunu açıklamak mevcut malzemeye göre kolay görünmemektedir (bk. Vasary, 2013: 4493). Bize göre bu kelimedeki +rA eki, +Xr ve +A eklerinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. +Xr ile genişleyerek **sağır* biçimini almış olan kelimeye +A eki gelince Türkçenin ses düzenine uygun olarak vurgusuz orta hece düşmüş ve *sağra* biçimi ortaya çıkmış olmalıdır. *Sağır*, Türkçede bugüne kadar tespit edilememiştir fakat Burdur'da kelimenin -η- > -m- değişimi ile oluşmuş *samır* biçimi kayıt altına alınmıştır (DS: 3532). Ayrıca kelimenin orta hecesi düşmemiş olan *sağıra*, *samura* vb. örneklerinin de TT ağızlarında bulunması bu görüşü desteklemektedir.

Birleşik ekin ilk parçası olan +Xr, tarihî ve çağdaş lehçelerde de bazı kelimeler türetmiş olmasına rağmen pek çok kaynaktan yer almayan bir isimden isim yapma ekidir (Atalay, 1941: 268, 276, Güngördü, 2012: 115-116). Daha çok eklendiği kelimenin anlamını değiştirmeyen, genişletme işlevi taşıyan bu ek, yansıma köklere de gelmektedir: Krh. *çöpür* “*keçi kılı*” (Clauson, 1972: 398), TTT *çöpür* “*keçi kılı*” (TS: 954); TTa. *dişir* “*bir yüzeyin pürüzlü, diş diş, pütürlü olduğunu anlatır*” (DS: 1483); TTa. *kakur* “*zayıf, kuru, ince*” (DS: 2603), krş. Krh. *kak* “*kurutulmuş nesne*” (Clauson, 1972: 89); TTa. *topur* “*topuk*” (DS: 3965); ET *uğur* “*zaman, vakit; fırsat, tesadüf*” (Clauson, 1972: 172), TTT *uğur* “*ön, yön; yol*” (TS: 3928-3929), krş. Tuv. *ug* “*yön, istikamet, cihet*” (Arikoğlu ve Kuular 2003: 111); *çitır* “*kibrit*” (DS: 1194); *fısır* “*basma (kumaş)*” (DS:

1858); *lıkır* “küçük testi; kulpsuz testi” (DS: 3077)...⁹ *Çokra-*, *çikre*, *titre-* gibi fiillerde de bu ek vardır (Deny, 2013: 106-108).

Sağra'daki ikinci ek, Türkçede nadir görülen +A isimden isim yapma ekidir. Bu ek, küçültme ve pekiştirme ifade eder. Bazen de eklendiği kelimenin anlamını değiştirmeyen bir genişletme eki olarak kullanılır: *göze*, *sıpa*, *buğra*, *koşa*... (Zülfikar, 1991: 49, Korkmaz, 2003: 33, Kaçalın, 2006: 183). TT ağızlarında bu eki taşıyan birçok kelime bulunmaktadır: *çamura* “sazlık, bataklık” (DS: 1066); *çöpeze* “akan su üzerinde toplanan çör çöp” (DS: 1288); *dike* “sarp, dik, yüksek yer” (DS: 4485); *kıra* “çevre, kıyı, kenar, uç” (DS: 2815); *küpe* “küp” (DS: 3040); *püse* “çiğ, kırağı” (DS: 3501); *topuza* “topacın dönmesini sağlayan koni biçimince yuvarlak çivi” (DS: 3966)...¹⁰

Türkçede *sağra* ile aynı eki alarak kurulan başka kelimeler de vardır. *Çığra* (çığ+ır+a)¹¹ ve yapısı hakkında kesin bir hükme varılamayan *çöpre* (Vasary, 2013: 4493) kelimesi de *sağra* ile aynı biçimde türetilmiştir. *Çöp* ve *çöpür* kelimeleri Türkçede tanıklandığı için *çöpre*'nin yapısının karanlık bir tarafı kalmamaktadır. Kelimenin *çöp+ür+e* şeklinde kurulduğu, vurgusuz orta hecenin düşmesi ile *çöpre* şeklini aldığı anlaşılmaktadır.

IV. Sonuç

İlk defa Karahanlı Türkçesinde görülen *sağ* kelimesi sonraki dönemlerde unutulmaya yüz tutmuştur. Bu kelime çağdaş lehçelerin birçoğunda bulunmamaktadır. *Sağ* ve türevleri sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bazılarında tespit edilmiştir.

Tarihî ve çağdaş lehçelerde kelimenin şu varyantları kaydedilmiştir: *sağ* (Krh., TTT, TTA.), *san* (TTA.), *zanğ* (Krg.), *sank* (Çağ., TTT), *sağğ* (Çağ.), *sankı* (TTT), *sangı* (TTA.), *sağı* (TTT), *sak?* (Krg.), *sek?* (TTA.), *zenk?* (TTA.).

Sağ'dan türemiş kelimeler ve bu kelimelerin varyantları ise şunlardır: *sağla-* (Krh., Har., TTT), *sanla-* (Kıp., TTA.), *zanğda-* (Krg.), *sağlat-* (Krh.); *sağna-* (TTT, TTA.), *sağnat-* (TTT), *sanattır-* (TTA.); *sağğı-* (Kzk.), *hağkı-* (Bşk.), *sağğüt-* (Kzk.), *hağkut-* (Bşk.), *sağğırıq* (Kzk.), *sağğuvır* (Kzk.); *sanlık* (TTT); *sanra* (TTA.), *samra* (TTT, TTA.), *sarma* (TTA.), *samır* (TTA.), *samira* (TTA.), *samura* (TTA.), *somra* (TTA.), *sanurra* (TTA.), *sağırā* (TTA.), *sanıra?* (TTA.)...

Türkçede bu kelime ve türevleri tarihî süreç içinde anlam genişlemesi ile yeni anlamlar kazanmıştır. *Sağ* ve türevleri TT ağızlarında “kir, pislik, artık” anlam çerçevesi içinde birbirine yakın birçok anlam taşımaktadır. “Hayvan gübresi”, “tortu”, “bir tür bitki hastalığı”, “toz”, “kulak kiri”, “diş kiri”, “çöp, süprüntü” bu anlamlar arasındadır. Belirtilen anlamlara sahip kelimelerin hepsinin aynı kelime olup olmadığı kesin belli değildir. Büyük bir ihtimalle “kulak kiri” ve bu anlama yakın anlamlar taşıyan kelime,

⁹ TT ağızlarında bu ek ile kurulmuş diğer kelimeler için bk. Güzel, 2019: 168-170, 258-260.

¹⁰ bk. Güzel, 2019: 43-47.

¹¹ Bk. Güngördü, 2012: 113-114.

ET *sakız* “kulak kiri, reçine” kelimesi ile aynı köke sahiptir. “Kuş pisliği” anlamındaki *sağ* ile “reçine, kulak kiri” anlamındaki *sakız*’ın aynı aileden olup olmadığının anlaşılması için daha çok veriye ihtiyaç vardır.

Bazı türevlerin sadece bazı lehçelerde bulunması da dikkat çekicidir. *Sağ* kelimesinden türetilmiş *sağra* (*samra ~ samura vb.*) kelimesi sadece Türkiye Türkçesinde (TTT, TTa.) kayıt altına alınmıştır. *Sağ*+(i)r+a biçiminde kurulmuş olan bu kelime, bugüne kadar tam olarak çözülememiş Türkçe *çöpür* ve *çöpre* kelimelerinin yapılarının aydınlatılmasına da katkıda bulunmaktadır.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

Bşk.: Başkurt Türkçesi

Çağ.: Çağatay Türkçesi

DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

DS: *Derleme Sözlüğü I-XII* (TDK,1963-1982).

ET: Eski Türkçe

Far.: Farsça

Har.: Harezmi Türkçesi

Kıp.: Kıpçak Türkçesi

Krg.: Kırgız Türkçesi

Krh.: Karahanlı Türkçesi

Kzk.: Kazak Türkçesi

Tel.: Teleüt Türkçesi

TS: *Tarama Sözlüğü I-VI* (TDK, 1963-1972).

TT: Türkiye Türkçesi

TTa.: Türkiye Türkçesi ağızları

TTT: Tarihî Türkiye Türkçesi

Tuv.: Tuva Türkçesi

Yak.: Yakut Türkçesi

Kaynaklar

Ahmedoğlu, F. Ş. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: H. Oraltay, N. Yüce ve S. Pınar). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.

Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Atalay, B. (1941). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1985a). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1985b). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1985c). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. (Çev.: Semih Tezcan). İstanbul: Kitap Matbaası.
- Deny, J. (2013). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*. (Çev.: Oytun Şahin). Ankara: TDK Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Ergüzel, M. M. (2009). *Kitab-ı Bâz-Name-i Padişahi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2011a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I*. (1-6. Kitaplar, 4. Kitap). Haz.: Yücel Dağlı ve S. A. Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2011b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 2*. (7-10. Kitaplar, Dizin, 7. Kitap). Haz.: Yücel Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I (A-N) - II (O-Z)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güngördü, E. (1998). *Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde Fiil*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Güngördü, E. (2012). Köken Bilimlik Çözümlerler- I: çigne- (1). çigne- (2); esne- (1). esne- (2). *Gazi Türkiyat*, S. 10, s. 109-126.
- Güzel, F. (2019). *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Yapım Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Isparta, A. (2002). *Türk Edebiyatında Bâznâmeler ve İndî'nin Bâznâmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kaçalin, M. S. (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l Kulûb (İnceleme, Metin, Sözlük)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.

- [Koşay] H. Z. ve [Işıtman] İ. R. (1932). *Anadilden Derlemeler - I*. Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Koşay, H., Aydın, O. (1952). *Anadilden Derlemeler - II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev.: Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.
- Levitskaya, L. S. vd. (2003). *Etimolojişeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na bukvi "L", "M", "N", "P", "S"*. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Mollova, M. R. (2003). *Doğu Rodop Türk Ağızlarının Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi (2009). *Burhân-ı Katı*. Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk ve Derya Örs. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Pavet de Courteille, A. M. M. (1870). *Dictionnaire Turc-Oriental*. Paris: Imprimerie Impériale.
- Pekarskiy, E. K. (1959). *Slovar Yakutskogo Yazıka II*. St.-Petersburg: Akademiya Nauk.
- Radloff, W. (1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte (Opıt slovary tyurkskih nareçiy) IV*. St.-Petersburg.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Lexika Societatis Fenno-Ugricae XVII/ 1.
- Redhouse, J. (1987). *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms* (New Impression). Beirut: Librarie Du Liban.
- Sırkaşeva, L. T., Kuçığaşeva, N. A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. (Çev.: Ş. H. Akalın ve Ç. Turgunbayev). Ankara: TDK Yayınları.
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Steingass, F. (1998). *A Comprehensive Persian - English Dictionary*. Beirut: Librarie du Liban.
- Şemsaddin Sami (1995). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (H. 1298). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası.

- TDK (1942). *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi 3*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- TDK (1963-1972). *Tarama Sözlüğü I-VI*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tenişev, E. R. vd. (2001). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Leksika*. Moskva: Nauka.
- Tietze, A. (1999). Directe arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch. *Anadolu Türkçesinde Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler*. (Haz.: Mehmet Ölmez). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tor, G. (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Uyguç, Arif A. (2006). *Aydın Ağzı ve Sözlüğü*. Aydın: Kolalı Matbaası.
- Vasary, I. (2013). Çöp ve Türevleri. VI. *UTDK*. Ankara: TDK Yayınları. s. 4491- 4502.
- Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev.: Abdullah Taymas). Ankara: TDK Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l Edeb -Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası-*.Ankara: TDK Yayınları.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*. Ankara: TDK Yayınları.